

Tarih Öncesinde Fallus Kavramı: Yusufun Kayası Mağarası'ndan Bir Örnek

Araştırma Makalesi/Research Article

Cevdet Merih EREK*

ÖZET

Semboller insan yaşamında pek çok alanda soyut sosyalleşmenin düzenleyicisi veya etkileyicisi görevi görmüş nesnelere sahiptir. Bu nesnelerin kökeni önce Paleolitik Çağda zoomorfik bir düşüncenin ya da yaklaşımın sonucuna dayanmakta, aşağı yukarı MÖ 12000'lerden itibaren antropomorfik karakter kazanmaktadır. İnsanın, bir bütün olarak kendini tasvir etmesinin yanı sıra zaman zaman uzuvlarını da betimlemiştir. El betimlemeleri en sık karşılaşılan örnekler arasındadır. Bunun yanı sıra vulva ve fallus gibi uzuvlar da betimlenmiştir. Bu uzuvlar cinsellik ve doğurganlık ile ilişkili olduğu için özellikle vulvanın yeni bir canlının ortaya çıkışına kaynaklık etmesinden dolayı kutsallaştırıldığını düşünmek, belki de en kestirme açıklama biçimi olarak kabul edilebilir. Bu sebeple kadın üreme organlarının öne çıkması veya kadının Üst Paleolitik Dönem'den itibaren yoğunlaşan görüntülerini açıklamakta zorlanmayız. Falluslar için de benzer bir yaklaşım geliştirilmiştir: bereket ve güç. Ancak bu betimlemelerin anlamına dair kapsamlı açıklamalar yapmak ve kavramsal açıdan değerlendirmek biraz daha güçtür. Yine de fallus betimlemelerinin eril cinsiyet kadar özünde canlılığın ve yaşamın sembolü olduğunu düşünmek mümkündür. Bu çalışmada fallus bir kavram olarak ne ifade etmelidir tartışmasının ardından Yusufun Kayası Mağarası gibi Neolitikleşme öncesinde ya da Neolitikleşmenin hemen önündeki bir zaman dilimine ait fallus örneği üzerinde açıklama yapmak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sembol, Fallus, Epipaleolitik, Neolitikleşme, Yusufun Kayası Mağarası

Phallus Concept in Prehistory: An Example from Yusufun Kayası Cave

ABSTRACT

Symbols are objects that act as regulators or influencers of abstract socialization in many areas of human life. The origin of these objects first depends on the result of a zoomorphic thought or approach in the Paleolithic Age, and gains an anthropomorphic character from about 12000 BC. In addition, human depicted themselves as a whole, they also depicted their limbs from time to time. Hand descriptions are among the most common examples. In addition, limbs such as vulva and phallus are also depicted. Thinking that birth and the creation of a new living being are sanctified in the face of the extraordinary abilities of the being is at is acceptable perhaps in the most concise form of explanation. For this reason, we do not have difficulty in clarifying the cause-effect relationship between the prominence of the female reproductive organs or the prominent images of women since the Upper Paleolithic. In contrast, a similar method was used for the phallus: fertility and power. However, it is possible to think that phallus depictions are essentially a symbol of vitality and life as much as the masculine gender. In this study, after the discussion of what the phallus should mean as a concept, it is aimed to explain

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, cevdet.erek@hbv.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0259-5111>

the phallus example which belongs to a time period before or just before Neolithization, such as Yusufun Kayası Cave.

Keywords: *Symbol, Phallus, Epipaleolithic, Neolithization, Yusufun Kayası Cave*

GİRİŞ

Anadolu ve Yakındoğu, prehistorik kültürlerin sembolleriyle yoğun bir kültürel katlaşımın tarih sahnesine dâhil olduğu coğrafyalardır. Özellikle bu coğrafyanın ortalama olarak MÖ 12.500 ile 9000 aralığındaki kültürel ilerleyişinin göz kamaştırıcı niteliği, inkar edilemez bir alt yapının da oluşmasını sağlamıştır. Bu alt yapının içinde gerçek ya da bir başka deyişle somut ilerleyişin de itici gücü olan soyut kavramların gelişimini, sembolleştirilen nesnelere vasıtasıyla görmekteyiz.

İnsan esasında diğere canlıların aksine doğduğunda tamamlanmamış olarak dünyaya gelir. Tamamlanmayan sadece fiziksel hali değil aynı zamanda mental halidir de. Tamamlanmamış bu hali, P. L. Berger (2011:10) insanın hem fiziksel hem de zihinsel faaliyetlerle dünyayı kendini dışsallaştırarak yapılandığı şeklinde açıklamaktadır. Bu dışsallaşmayı da en iyi, sembolleştirilen nesnelere görmek mümkündür.

Nesnelerden -dönemin önemli içeriklerinin bir yansıması olarak günümüze ulaşan- vulva ve falluslar, cinsiyetten çok cinsel organların ifade ettiği içeriklerle insanın yaşam alanını tarif etmemizi sağlamaktadır: yaşamla-mekân arasındaki ilişki kutsal değildir. Bu nesnelere kestirme yoldan üreme veya güç ile ilişkilendirme eğilimini göstermek de doğru olmayabilir. Esasında J. Lacan ve S. Freud (Lacan, 1994:51) gibi bilim insanları bu nesnelere fallusları “imleyen” olarak adlandırmışlardır. Diğere bir deyişle “gösteren” olarak nitelemişler ve “gerçeğin yerine geçen kopya”lar olarak kabul etmişlerdir. Gerçek, yeni bir yaşamın başlatılmasıdır. Bu nedenle yaşam da dikey bir hareket olduğu için falluslar da dikey bir hareketin sembollüdürler. Bu hareketliliğin ve yaşamsal döngünün niteleyicisi olarak Göbeklitepe’deki dikilitaşlar da gösterilmektedir (bkz. Altaş, 2021:2). Biraz daha netleştirmek gerekirse falluslar birer imgedir ve imgeler yaratıcısını, yaratıcı da yaşadığı toplumu/topluluğu yansıtmaktadır. Her imge de toplumsal yaşamın karşılığını yansıtır (a.g.e.:3). Tıpkı falluslar gibi farklılaşmış kadın heykellerinin de tanrıçalıktan daha çok onun yaratıcılarının toplumsal yaşantılarını anlatmakta olması gibi. Kadını ifade etmek için sivilize figürlerde dikkat çekici yapılmış olan organlar, şişkin kalça, vulva üçgeni ve göğüslerken, erkek figürleri son derecede ender hatta yok denecek kadar azdır; çünkü kadın olağanüstü bir yaratıcıdır, bu sebeple de ön plandaki bir görseldir.

Son yıllardaki araştırmalar ve kazıların sayısının artmasıyla erkek varlığının da prehistorik dönemlerde görsel öneme sahip olduğunu anlamaktayız. Sosyal ve ritüel uygulamaların arkasındaki yapılanmanın

esasinda gücün sembolleştirilmesi veya cinsiyetin öne çıkarılmasıyla ilgili olarak vurgulamakta fayda var. Esasinda sembolleştirilen kadın ve erkek organlarının “hayatın veya canlılığın” bir karşılığı olduğu gerçeğini göz önünde bulundurulmalıdır.

Fallus ve vulvalar, prehistorik dönemlerde yaşamın başlangıcının sebep ve sonuç ilişkisinin bir yansımasıdır. Ayrıca geçmişin sosyal uygulamalarının olası cevaplarını bu fallus ve vulvalar yardımıyla verebiliriz. Yakın geçmişte bile Afrika’da Etiyopya’da fallusların devasa halleriyle mezar stelleri olarak görselleştiriliyor olmasını, yaşam ve ölüm arasındaki bir bağı sembolleştirilmesi olarak yorumlamak mümkündür (Zena, 2023). Her ne kadar Paleolitik Çağ’dan beri insanın üreme organlarıyla ilgili biçimlerin farklı uygulamalarla görselleştirilmesi söz konusu olsa da bunların kesin sembolik anlamlarını bilmek zordur. Bazı araştırmacılar kendileri de dahil olmak üzere görüntülerin “kişisel okumalara” dayanmasından kaçınılması gerektiğini itiraf etmektedir (bkz. Zhuo, 2015:27) ki bu bile bu semboller hakkında ileri süreceğimiz fikirlerin ne denli spekülative olacağının bir göstergesi sayılabilir. Lascaux Mağarası’ndaki “Kuyu Sahnesi”nde yerde yatan adamın canlılığının sembolü olan fallusunun belirgin olarak ön plana çıkarılmış olması bu spekülasyonlardan sadece biridir. Sahnede korkunç bir yaralanma olayı, dehşet verici düzeyde resmedilmiştir (Resim 1); bu dehşetin karşılığında bir kuş, neredeyse hareketsiz ve sakindir. Yerde yatan adamın canlı olmasının esasında bu sahnede gereği yokmuş gibi görünmekle birlikte fallusun ereksiyon halinde gösterilmesi durumu tüm sahneye canlılık kazandırmaktadır. Sahnenin geneline bakıldığında ölüm halinde hiçbir canlı yoktur ancak beklenen, adamın ve bizonun ölümüdür. Yerde yatan adamın canlılığının kanıtı fallustur; ölümle olan bağı da burada görülebilmektedir; tıpkı asırlar sonra Göbekli Tepe’deki ölümle falluslar arasındaki bağı varlığının görünüyormuş gibi (bkz. Hodder ve Messtell, 2011:241) .

Paleolitik Çağ’da bir erkeğin en keskin ifadeyle canlılığının sembolü olarak fallus seçilmiştir. Gücün ya da bereketin değil, “yaşamın” ifadesi olmalıdır fallus. Buna karşılık vulvalar da yine doğumla var olma ritüelinin görselleştirilmiş hali olarak kaydedilmelidir. S. Giedion, vulvaları Aurignacien kültür içinde üremenin dolayısıyla yaşamın mükemmel bir organı olarak nitelerken, fallusların ender olarak görülmesinden dolayı bunların daha görünür olduklarını anlatmak istemiştir (1962:234).

Üst Paleolitik Dönem’in Gravetian kültürü içinde de çeşitli şekillerde görselleştirilmiş falluslar bulunmaktadır. Esasında genel olarak Üst Paleolitik görsellerine baktığımızda gerçekçi zoomorfik bir düşünsel bakış açısının varlığına şahitlik ediyoruz. Ancak antropomorfik ifadelerin de genellikle şekil ve boyut bozukluğuna sahip olduğunu görmek şaşırtıcıdır. Örneğin yine Fransa’daki Laussel Mağarası’ndaki 22.000 yıllarına tarihlendirilmiş ve *Priapus* olarak bilinen Gravettian kültürün büyük boy fallusu ya da İspanya’daki Los Casares Mağarası’ndaki çiftleşen insan motifindeki fallusun erkek başından büyük oluşu (Angulo ve García-Díez, 2009:11, 13), tasvirlerdeki abartıyı ve cinsel organın

ön plana çıkarılması durumunu ifade etmektedir (Resim 2). Esas olarak kadının doğurganlığını, ona bir hareket vererek resimde veya başka bir şekilde sanatçının anlatması pek mümkün görünmemektedir. Ancak erkek cinsel organının ifade edilmesindeki ereksiyon öncesi ve sonrası hareket, resim veya kabartmalarda net olarak ifade edilebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında falluslar ne bereketin ne de gücün bir simgesidir; doğrudan doğruya yaşamın “var oluşunun” ya da “yok oluşunun” birer simgesi olarak görünmektedirler.

Semboller, prehistorik toplulukların “topluluk sistemleri”nin de bir yansımasıdır. Kadın ve erkek görsellerinin söz konusu edilen yansımalarının prehistorik bir var oluşun ilk ayrılmış tanımlamaları olarak kabul etmekte fayda vardır. Bu fayda, toplulukların Paleolitik Çağ ve hemen sonrasındaki Epipaleolitik Dönem’in ve ardından gelen Neolitik sürecinin analiz edilmesinde, ikamet edilen yer ve insan arasındaki yaşamsal bağların anlaşılmasında da işe yarayabilir. Soru: Yaşam tarihinde kadın ve erkek simgeleri hangi içerikle doldurulmuştur?

Neresinden bakarsanız bakın, nesillerin devamlılığını sağlayan organların sembolleştirilmesi, prehistorik toplulukların yaşamı içinde ön plandadır. Bu iç içe geçmiş yaşamın sembolleştirilmiş hallerinden biri Salibiya IX’dan ele geçmiş bir figüründür. Bu figürinde kadın ve erkeğin bir arada birbirine ulanmış şekilde ifade edilmesi, Salibiya IX’daki yaşantıda iki cinsiyetin topluluk içinde eşit düzeyde ya da bir başka deyişle ortaklaşa yaşadığını anlatmak istiyor gibi görünmektedir. Figürine ilk bakışta dizlerinin üzerine çökmüş bir kadın heykelciği denilebilir, fakat figürin ters çevrildiğinde bir fallusu temsil ettiği görülür (bkz. Kuijt ve Goring-Morris, 2002:377). Bu görselin topluluğun sosyal tanımlayıcısı olması durumu göz ardı edilemez.

Semboller hakkındaki bazı tartışmalar, bu nesnelere tarımın kökenleriyle ilişkili olduğu üzerinedir. Bu tartışmaların önemli odaklarından biri J. Cauvin’dir. Cauvin “*The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*” (2000) adlı kitabında bereket ve semboller konusunda tarımın, ana tanrıça teması üzerine odaklanan bir gelişme olduğunu ileri sürmektedir. Eğer bereket-tarım bağlantısından yola çıkarsak, tarımın olmadığı bir dönemde başlayan geleneklerin Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem içinde de devam ederek taştan oyulmuş falluslarla karşımıza çıkışını açıklamamız imkânsızlaşacaktır. Bu durum bile fallus gibi sembollerin varlığının, bunları yapanlarla yaşam arasındaki bağlantıyı kurmamıza olanak verdiği söylenebilir.

Natufian olarak adlandırılan kültürel dönemin ilk fallus örnekleri MÖ 10.000 civarında çakıl taşlarına oyulmuş antropomorfik imgeler olarak karşımıza çıkmıştır (Schmandt-Besserat, 1998:113). Cinsiyet ve cinsiyetle ilişkili tüm uygulamalar ve kurallar, sosyal ve politik ortamı dışında anlaşılamazken, kuralları ve nitelendirmeleri hakkında çok az bilgiye sahip olunsada var oldukları anlaşılabilir. Natufian

da böyle bir kültürel dönemdir. İkonografisine veya sanatına yansımış materyalleri vasıtasıyla Natufian için bir modelleme hakkında konuşulabilir. Özellikle de Neolitikleşme ile ilgili sürecin Natufian'ın hemen ardından gelen önlenemez yükselişindeki sembollerde cinsel objelerin ön plana çıkışı gözlemlenerek Natufian içindeki imgelemleri açıklamak daha olasıdır.

Birey, belirlenmiş bir kişi olarak veya belirlenmiş bir dünyada yaşamak için sosyalleşir. Cinsiyet de bireyin belirlenmiş dünyası için sosyalleşmenin bir unsurudur. Cinsiyeti temsil eden imgelemler de bu sosyal dünyanın vazgeçilmez unsurları olarak görülürler. Natufian'ın sosyal yaşamına bakıldığında besin toplama ve avcılıkla ilişkilendirilmiş bir ekonomi, taştan yontulmuş ve belirgin teknikleri içinde barındıran bir teknolojik üretim bandı, kemik ve boynuzdan üretilmiş diğer aletler, nihayetinde silahlar görülebilir. Bu çeşitlenmiş etkinliklerin ardında cinsiyet ve bunu simgeleyen imgelerin bu sosyal yaşamla bütünleşmiş içerikleri olmalıdır. Anadolu'da bunu gözlemleyebileceğimiz Natufian veya Epipaleolitik genelinde ifade edebileceğimiz buluntu oldukça azdır. Buna karşın hiç yok da değildir. Yusufun Kayası Mağarası taşınabilir olan ve serpantinden yapılmış böyle bir örneğe sahiptir.

1.YUSUFUN KAYASI MAĞARASI

Yusufun Kayası Mağarası Kahramanmaraş merkeze doğu 45 km uzakta, Pazarcık İlçesi'nin Kartalkaya Baraj Gölü kenarında, kuzeydoğu-güneybatı doğrultuda uzanımlı, 115 metre uzunluğunda ve aşağı yukarı 50 metre yüksekliğinde masif bir kalker bloğun içinde açılan "A", "B" ve "C" olarak adlandırılan üç ayrı gözden oluşmuştur (Resim 3). Mağara "2006-2012 yılları arasında gerçekleştirilmiş Kahramanmaraş İli ve İlçeleri Prehistorik Dönem Yüzey Araştırması Projesi" çerçevesinde ilk kez 2008 yılında saptanmıştır. Mağaranın baraj gölünden yüksekliği yaklaşık olarak 25m.dir. Arkeolojik kazılara 2020 yılından itibaren "A" Gözü'nün önündeki teras üzerinde devam edilmektedir (Erek ve dğr. 2022:31).

Çok sayıda kaçak kazı çukurlarıyla tahrip edilmiş mağaranın teras kısmında önce temizlik, daha sonra da kazı çalışmaları yapılmıştır. 2020 yılında "A" Gözü'nün hemen ağız kenarının güneybatı köşesinde dört plan karede başlatılan kazılar, 2021 ve 2022 yıllarında plan kareler güneybatıdan kuzeydoğuya doğru genişletilmiş ve birbirine bitişik 18 (her biri 2x2m) plan karede ve dikey yönde 7 arkeolojik seviyede (13'den 19'a) gerçekleştirilmiştir (Resim 4). Her bir arkeolojik seviye 10cm olarak belirlenmiştir. Mağaranın önündeki sekinin arkeolojik dolgusu her yerde aynı yükseklikte olmadığı için bazı plan karelerde arkeolojik seviye 18'den başlamaktadır.

Yusufun Kayası Mağarası'nın üç gözünün ağızları kuzeybatıya bakmaktadır. Genel olarak Paleolitik ve Epipaleolitik insanları ağız kısmı güneye bakan sıcak tip mağaralara yerleşmeye çalışmışlardır ki bu tip mağaralar kışın sıcak yazın ise serin olmaktadır. Örneğin yine Kahramanmaraş'ta bulunan

Direkli Mağarası'nın ağız kısmı güneye bakmaktadır; mağara sezonluk fakat defalarca kullanılmıştır. Yusufun Kayası Mağarası ise bulunduğu konum itibarıyla günün tüm saatlerinde güneş ışığından uzak kalması ve Aksu Çayı'nın hemen yakınında bulunması sebebiyle sadece yaz aylarında ve kısa süreli iskân edilmiş olması daha muhtemel bir mağaradır. Bu durum mağaradan ele geçen hayvan kemiklerinin epifiz kaynaşmaları veya hayvan bireylerin yaşlarının genel ortalaması saptandıktan sonra daha net ortaya konulacaktır.

Yusufun Kayası Mağarası kazılarının başladığı 2020 yılından itibaren, seçimi yapılan kazı alanının ne kadar isabetli bir alan olduğu açığa çıkarılan buluntulardan anlaşılmıştır. B11, C11, D11, D12, C12, B12, D13, C13 ve B13 plan karelerinde toplam 18 m²'lik alanda taş dizisi ve taş örgü duvar şeklinde, kuzeydoğu tarafı mağaranın doğal kaya duvarına yaslanmış oval planlı bir yapı açığa çıkarılmıştır (Resim 4 ve 5). Bu yapının güneybatı köşesinde bir giriş aralığı bulunmaktadır. Yapının doğu-güneydoğu kenarında bulunan taş duvar örgüsü, üst üste ve birbirine alıştırılarak konulmuş taş dizisinden oluşmuştur (Resim 5).

Bu yapının tasarlanma biçimi ve yapımına gösterilen özenin yanı sıra özelleşmiş önemini gösteren en dikkat çekici buluntusu, yapının güneydoğusunda kalan alanda açığa çıkartılan insan kafatasıdır (Figür 5A, 6). 2020 yılında tespit edilen ve 2022 yılında tüm iç dolgusu kazılan oval yapının diğer önemli buluntusu, serpantinden yapılmış 9,1cm uzunluğunda, 1,4 cm eninde ve 0,9 cm kalınlığında kazıma tekniğiyle şekillendirilmiş bir fallustur (Figür 7). Oval bir yapı, insan kafatası ve fallus üçlemesi, son derece önemli bir sosyolojik imgelemeyi karşımıza çıkarmıştır. Mekân içinde bu buluntuların yanı sıra mikrolitik yontmataş endüstrilerine ait aletler ve kemik aletler ile taş kap parçaları ve sürtmetaş unsurlar da ele geçmiştir.

Bu noktadan sonra makalenin hedefinde bulunan serpantinden yapılmış fallusun yaşam-mekân ilişkisi içindeki değerlendirmesini yapmak mümkün olacaktır. Yusufun Kayası Mağarası'nın içinde bulunduğu doğal çevre ortamında çakmaktaşı ve serpantin yoğun olarak bulunan iki kayaç türüdür. Mağaranın yontmataş endüstrisi içinde hammadde olarak kullanılmış çakmaktaşlarının bir kısmı yerel kaynakları göstermekle birlikte diğer bir kısmı ise dışarıdan getirilmiş hammaddelere benzemektedir. Özellikle yonga üretimi için kullanılan hammaddeler yerel, dilgicik ve mikrolitik üretiminde kullanılan hammaddeler ise dışarıdan getirilmiş olmalıdır. Serpantin ise yine yerel bir taş cinsi olarak delikli taş kap yapımında kullanılan bir kayaçtır; fallus da aynı hammaddeden şekillendirilmiştir. Yerel ve yerel olmayan hammaddenin kullanımından dolayı, Yusufun Kayası Mağarası yerleşimcilerinin dışarıya gidiş ve gelişlerini veya bir başka deyişle sezonluk olarak mağarayı kullandıklarını söylemek mümkündür. Bu durumu açıklamamıza olanak veren diğer bir kanıt ise mağarada Göllüdağ obsidiyeninin örneklerinin burada ele geçmiş olmasıdır.

Yusufun Kayası Mağarası yerleşimcileri tıpkı Direkli Mağarasının Geç Natufian karakterli toplulukları gibi besin toplayıcılığına dayalı bir sezonluk kamp yeri seçen ve yılın belirli zamanlarında burada yaşamış çok geç dönem Epipaleolitik insanlarıdır. Ancak Direkli Mağarası'ndakilerden farklı olarak Yusufun Kayası Mağarası yerleşimcileri daha fazla öğütme taşı kullanmış ve taş kap yapımına geçilmiş bir dönemin topluluklarıdır. Epipaleolitik Dönem'in *Bølling-Allerød* gibi ani iklimsel değişimlerin yaşandığı evreden itibaren gelişen, *Younger Dryas* gibi durağan fakat ani ısınma evresiyle son bulan ve önemli kültürel değişimlere yol açan sürecin hemen ardından Holosen'e geçen topluluklarda da farklı eğilimler ya da yaşam biçimlerinin gelişimi kaçınılmaz olmuştur. Dönemin insanların soyut nitelikler kazanan farkındalıklarının bir sonucu olarak, üretimde ve yaşama alışkanlıklarında meydana gelen değişimleri, mekân ve yaşam arasındaki ilişkilendirmeler şeklinde sembollere ya da imgelere dönüştürdüklerini görmekteyiz. Bunu bazen renkler yoluyla, bazen hayvan iskeletleri –özellikle kafatasları- vasıtasıyla bazen de insanın daha sembolik olan uzuvlarının kullanılmasıyla fark edebilmekteyiz. Direkli Mağarası'ndaki yuvarlak bir mekân içinde bulunan ayı ve sansar kafataslarının, mekânı soyut bir nitelikle donattığını kabul edersek (Erek, 2017), Yusufun Kayası Mağarası'nda da benzer bir durumun olduğu söylenebilir. Yusufun Kayası Mağarası'ndaki nitelik Direkli Mağarasındakinden biraz farklılık göstermektedir. Esasen Paleolitik Çağdan itibaren zoomorfik olan düşünsel yapının burada antropomorfik bir anlayışa doğru değişime uğraması, doğrudan doğruya başkalaşan ve değişim içine girmiş bir yaşamın varlığını işaret etmektedir. İnsan-mekân-soyut düşünce üçlemesinin Neolitikleşme sürecinin hemen önündeki erken dönem bir örneğini Yusufun Kayası Mağarası'nda yakalamış bulunmaktayız.

Mekân, Epipaleolitik kaban tipindeki çadır biçiminden biraz daha farklılaşmış, kuru taş örgü duvarla zeminden yükseklik kazandırılmış arka planıyla Yusufun Kayası Mağarası oval yapısıdır. Bu mekânın içindeki insan kafatası ve bunun hemen yakınından ele geçen serpantin fallus, ölüm-yaşam bağlantısında sebep-sonuç ilişkisi içinde bir üreme organının sembolleştirilmesini sergilemektedir. Ölen bir kadındır ve sadece kafatası mekânın içinde korunmuştur. Vücuda dair herhangi bir bulguya sahip değiliz. Kafatasının arka kısmında üç ayrı noktada delikli kırığa rastlanılmıştır. Bununla birlikte bunların delinerek oluşturulduğu şüphelidir. Ayrıca bu üç deliğin bir simetri içinde oluşmuş olması da ilgi çekicidir. Fallus, bu kafatasının üst kısmıyla eş seviyede ele geçmiştir. Buradan da kafatası ve fallusun birlikte gömüldüğünü söylemek mümkündür. Ölen kadının mekânın içinde yaşamla imlenen -gösterilen- ve yaşamın bir kopyası sayılan fallusla sembolleştirilişine tanıklık etmekteyiz. Güç veya bereket niteliği ile analogik bir yaklaşımda bulunulmak istenseydi “ölümün bereketlendirilmesi” düşüncesinin varlığının çok farklı mezar eşyalarıyla çoğaltılması ve çeşitlendirilmesi gerekirdi. Tıpkı

Lascaux Mağarası'nın Kuyu Sahnesi'nde olduğu gibi fallusla yaşam burada da kopyalanmış ve gerçek yaşamın yerine konulmuş bir imleyen olarak kullanılmıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Üst Paleolitik, insanın çevresindeki varlıkları gerçekçi bir yaklaşımla, yaşadığı mekânların içine taşımaya başladığı bir dönemdir ve bunu yaparken de zoomorfik nesnelere daha yakın olma ya da onlarla olan biyolojik ve/veya psişik ilişkisinin sürekliliğini sağlama hevesi hedeflenmiş olabilir. Bununla birlikte insan ve insana ait uzuvların da yaygın olarak kullanılmaya başlandığı bir dönemdir. En çok tasvir edilen kadının kendisidir. Kadın olağanüstü bir başarıya imza atmaktadır ve kendine benzeyen bir canlıyı içinden çıkartmaktadır ki Paleolitik Çağın insanı için neslin devam ettiriliyor olması son derece önemlidir. Nesil, toplulukların doğal yaşamının bir parçası olmakla süreklilik sağlayabilir; bunun en önemli temsilcisi de “kadın”dır. Bu sebeple küçük heykelciklerle ya da mağara duvarlarına yapılmış kabartma veya kazıma resimlerle çokça görselleştirilmiştir. Ancak tek başına bir uzvun sembolleştirilmesinin ilk örnekleri “el” betimleridir. “El” bir organ olmanın ötesinde bir anlam ifade etmesi için mağaraların veya kayaların üzerine resmedilmiştir. El, alma ve verme aracıdır ancak bunun dışında nesnelere tutarak, nesneye sahip olma, nesneye hükmetme aracı olarak da kullanılan bir uzvudur. Bu sebeple “sahip olma”nın aracıdır. Bir tür mülkiyet hakkı kazanmanın temsilcisidir. Öyleyse Üst Paleolitik Dönem’de insanın sahip olduğu yer, mekân veya nesnelere üzerine “el” motifini işlemesi, “el”e katılmış ilk sembolik anlamdır: el=sahiplik.

Bu ilk sembol uzvun ardından “vulva” ve “fallus”ların sembolleştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. “Vulva” yine doğumun, yaşamın, yeniliğin bir kapısı olarak sembolleştirilmiş bir organ olarak görülebilir. Ancak “fallus”lara bir anlam yüklemek, tek başına bir organ olarak nitelenmek, spekülatif görüşlerin çoğalmasından öteye gidemeyecektir. Erkek bedeni neden prehistorik dönemlerde kadın bedeni kadar önemli olmamıştır? Hâlbuki güç, doğayla doğrudan mücadele, klasik anlayışta avlanmanın önderi olan erkeğin görselleştirmeden uzak tutulmasında garip bir tuhafılık vardır. Bu tuhaf durumun açıklaması için şu belirteç kullanılabilir: “toplulukları oluşturan bireyler doğal hayatın bir parçasıdır”. Bir baka değişle toplulukların içindeki “erkek bireylerin fonksiyonu” olağanlaşmış bir ifadedir, bu sebeple de söz konusu fonksiyon dikkat çekmekten uzaktır ya da olağanüstü bir durumu ifade etmez. Dolayısıyla da falluslar “imleyen” ya da “gösteren” içeriğe sahip olmanın dışında olağanüstülük göstermeyen semboller olmuşlardır. Hayat ve hareket arasındaki bir ifadeyi içerir; prehistorik insan ölümle yaşam arasındaki görsel bağlantıyı falluslar yardımıyla yansıtmaya çalışmış olmalıdır.

Üst Paleolitik Dönem'den itibaren başlayan ölü(m)-fallus ilişkisinin (bkz. Figür 1) sürekliliğini Natufian insanının, fikirlerinde oluşturduğu soyutlaştırılmış ölüm ve ölü ile ilgili ritüellerin karmaşık halini Ohalo II, El-Wad, Eynan, Hayonim, Nahal Oren ve benzeri Epipaleolitik sitlerde görüyoruz (Bkz. Nadel, 1994:113). G. Wright'ın, Natufian'ı gittikçe artan bir karmaşıklığa sahip kültür olarak değerlendirmesinin sebebi de zaten bu soyut fikirlerdeki gelişmedir (1978:221). Ölüm ve yaşam ilişkisini B. F. Byrd ve C. M. Monahan (1995) üç sit üzerinden açıklamışlardır. Bu üç sitin mezarlarından ele geçen iskeletler ve mezar hediyeleri analiz edilmiş ve topluluğun karmaşıklığını mezarların içine bırakılan eşyaların farklılaşmış olmasıyla ifade edilemeyeceğini belirtmişlerdir (a.g.e. 1995:253-354). Bu üç sit Hayonim Mağarası, Ain Mallaha ve El-Wad'dır. Bunların içinden yaşam ve ölümü ifade eden bir görsel bulunmamıştır. Her üçünde de mezar uygulama pratikleri gelişmiştir. Semboller ölünün dekorasyonunda kullanılmak üzere mezara bırakılmıştır. Bu gelenek tıpkı Orta Paleolitik Dönem'deki gibi süregelmektedir (Nadel 1994:119). Sembolü anlamlandırma ya da ona topluluk içinde bir kutsiyet atfetmeyle ilgili herhangi bir eylem yoktur. Bu noktada I. Hodder'ın maddi kültür kalıntıları için söylemiş olduğu cümleyi doğrudan alıntılarla önem taşımaktadır: “*maddi kültür, kavramsal anlam çerçeveleri içinde oluşturulur*” (1992:12), “*Maddi kültür, sosyal ilişkileri görmenin öznel bir yoludur*” (1986:56). Semboller, kavramsallaştırılmadığı sürece nesne, sonrasında ise sembol değeri taşır ve her biri bir algı yaratır. Her algının karşılığı da onu anlamlandıran bilim insanının geçmişi ve ön yargılarının sonucunda ortaya çıkar (Byrd, ve Monahan, 1995:253). Bu sebeple açıklamalar bir prehistorik sembolün vazgeçilmez karşılığı değildir. Buna örnek olarak fallus motifli havaneleri gösterilebilir (Verhoeven, 2004:238-239). Havaneli, öğütücü veya ezici bir fonksiyona sahip, günlük hayatta kullanılan, imal edilmiş bir nesnedir. Bunun fallus gibi algılanması, maddi kültür unsurlarını sosyal ilişkiler içinde araştırmacının anlamlandırma gayretidir; çünkü aynı nesnelere “çift toynaklı hayvan ayağı” gibi de değerlendirilmiştir.

Pek çok prehistorik iskân içinde özellikle de Neolitikleşme süreci içinde bulunan köy yerleşimlerinin doğal yaşamı içinde soyut kavramların çeşitlendiğini görmemek mümkün değildir. Paleolitik Çağ'da başlayan “kadın” odaklı düşünsel yapının Paleolitik Çağın genelinde hayvanların öne çıktığı bir soyut düşünceye dönüştüğünü; ardından hem antropomorfik hem de zoomorfik betimlemelerle sembolleştirilen nesnelere toplulukların düzenleyici unsurları halini aldığını görüyoruz. Ancak organların sembolleştirilme fikrinin son derece özelleşmiş bir kültürel birikimin sonucunda ortaya çıktığını kabul etmek gerekir. Eğer organları temsil eden semboller topluluklar içinde bu denli etkili nesnelere olmasaydı, kadın ve erkek cinsiyetinin öne çıkarılmasının yanında başka varlıkların da sembol olarak öncelikli hal alması kaçınılmaz olurdu.

Yusufun Kayası Mağarası'nın henüz C¹⁴ yaş analiz sonuçları bulunmamaktadır ancak kültürel olarak "Son Aşama Natufian" veya "Çok Erken Neolitikleşme" olarak tanımlamak mümkündür. Mağarayı, Natufian kültür olarak tanımlamak için artıları, Çanak-Çömleksiz Neolitik'le ilişkilendirmek için ise eksileri vardır. Artılardan birisi delik tutamaklı taş kap parçaları, diğeri öğütme-toz haline getirme taşlarının ve havaneleri gibi bitki işleme-tarımla ilgili teknolojik aletlerin sayısal fazlalığıdır (Erek, 2023 Baskıda). Her ne kadar Levant Bölgesinde Son Natufian içinde de öğütme taşlarının sayısında bir artış varsa da orada bile bunların net olarak açıklamasını ya da hangi kültürle ilişkilendirilmesi gerektiği tartışmalıdır. Örneğin Anadolu ve Mezopotamya için "Gemi Omurgası Biçimli Çekirdekler" (Naviform) Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönemi tanımlamak için olmazsa olmaz materyal kültür unsurlarındandır. Buna karşılık Levan'ta bu bir gereklilik sayılmamaktadır.

Yusufun Kayası Mağarası'nda "imge" başlığı altında anlatılacak bulgu neredeyse yok gibidir. Ancak ele geçen "fallus" bu fakir imgelem alt yapısının içini doldurmuştur. Levant bölgesinde Natufian'da hayvanlar yaygın olarak tasvir edilirken, Yusufun Kayası Mağarası'nda henüz böyle bir buluntu yoktur. Ancak insanı anlatan bir fallus varlığı ve bu fallusun bulunduğu yer, diğer buluntularla olan konumu bize Yusufun Kayası Mağarası'nın ilgili olduğu yerleşim döneminde (yaygın adıyla Natufian genel adıyla Geç Epipaleolitik) diğerlerinden biraz daha farklı bir eşiği geçmiş olduğunu gösteriyor. Çünkü bu tip sembol nesnelere içinde bulunduğumuz coğrafyada "Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A" ile ifade edilmesi söz konusudur. Bununla birlikte Hayonim Terası'nda bulunmuş ve Geç Natufian'a ait olduğu belirtilen "penis biçimli" olarak tanımlanmış bir havaneli (Belfer-Cohen, 1991:575) esasında bir fallus niteliği taşımaktan uzaktır. Bu ve benzerleri "genişleyerek biten" parçalar grubu altında toplanmış olsalar da bunların sembolleşen özelliklerinden daha çok dekoratif bezemeli parçalar oluşları dikkat çekicidir.

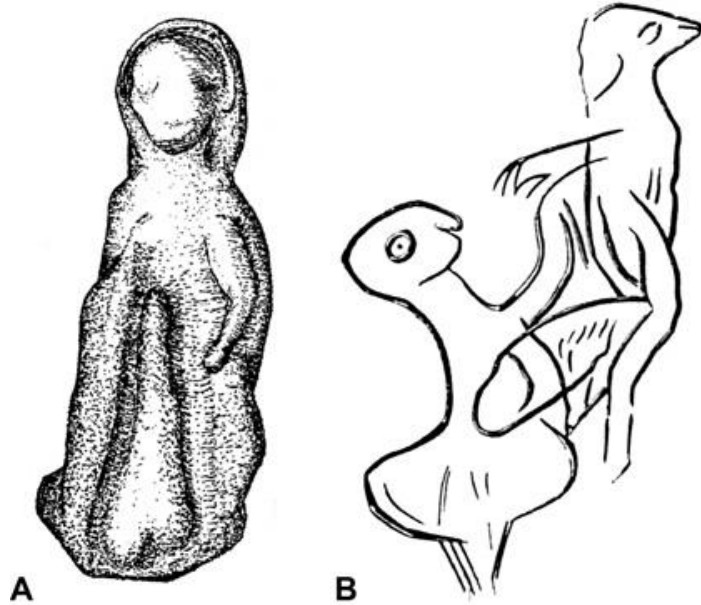
Fallus olarak tanımlanan tüm parçaların esasen nasıl bir konumdan çıktıkları hakkında detaylı bilgilere ulaşmak zor görünmektedir. Çok az sayıda ele geçen ve bunların da mimarinin ya da yapı elemanlarının bir parçası olarak görünmesi koşuluyla, bu tür sembol nesnelere konumlarının onları açıklamaya büyük fayda sağlayacağı düşünüldüğünde, Yusufun Kayası Mağarası fallus örneğinin tanımlanmasını ve içine yüklenecek anlamı netleştirecek veri güvenilirliği ortaya çıkmaktadır. Bu örneğin niteliklerinden biri de yassı bir görünümde olmasıdır ki bu da "penisi" bir tür şematize etme gayretine veya eldeki materyale şekli benzetme çabasına dayandığını göstermektedir. Paleolitik sanatta bu tür analogik uygulamalar vardır. Mağara duvarındaki bir çıkıntıya birkaç rötuşla ya da bir boynuz parçasının üzerindeki çıkıntılardan faydalanarak ona bir hayvan görünümü kazandırma teknikleri yaygındır. Bu fallus örneğinde de bu yöntem uygulanmış olmalıdır. Uç kısmında kazıma tekniği ile oluşturulmuş yatay çizgiler, parçaya bir fallus görünümü vermiştir. Oval planlı mekânın

içindeki insan kafatası ve bunun hemen yakınından ele geçen fallusun aynı mekân içinde konumlandırılmış olması, penisin gerçek bir fonksiyondan çok psişik bir içeriğe sahip sembolik bir fallus olması gerektiği fikrini kuvvetlendirmektedir.

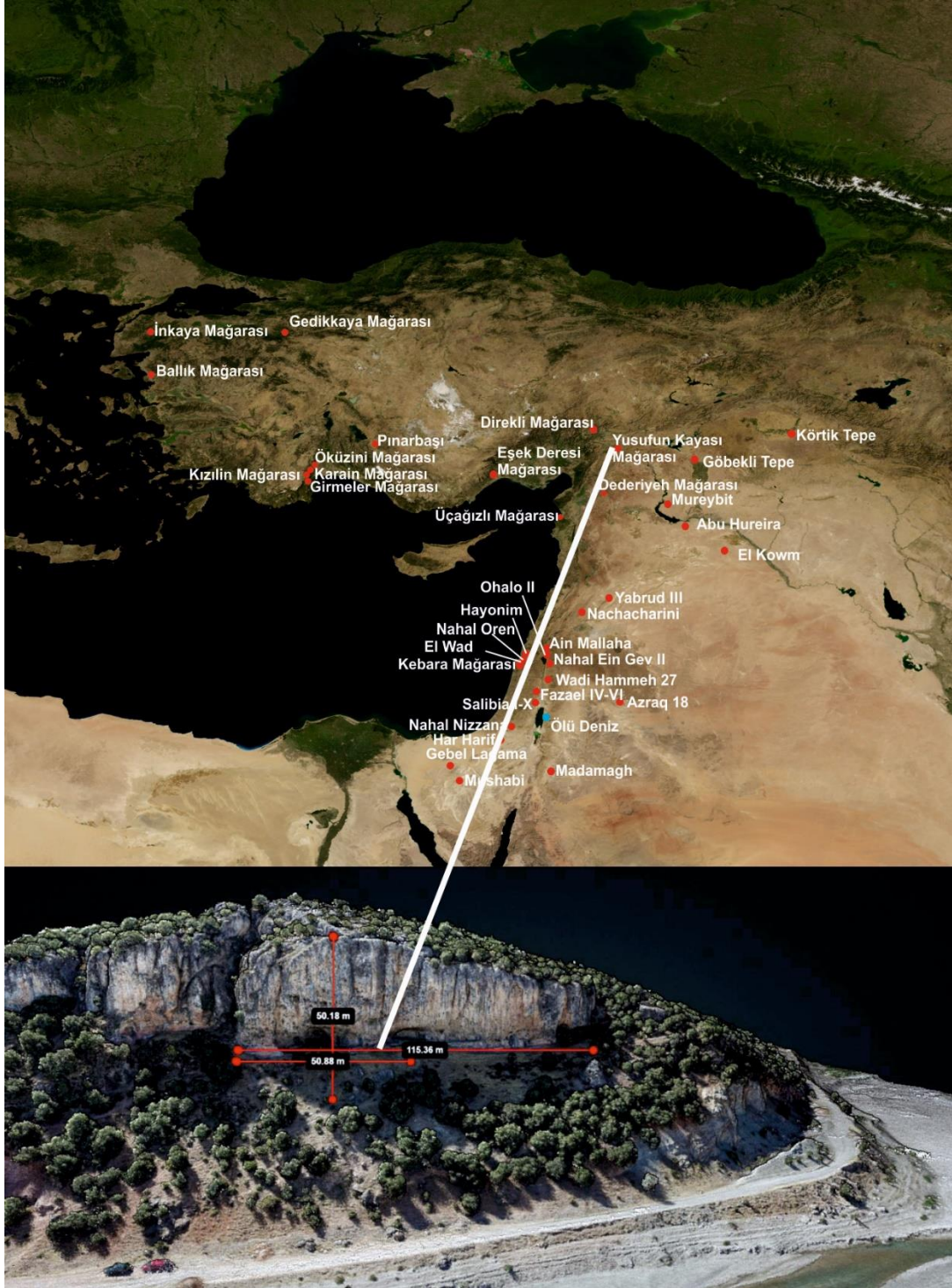
Resim 1: Lascaux Mağarası “Kuyu Sahnesi” (Zhuo, 2015:26).

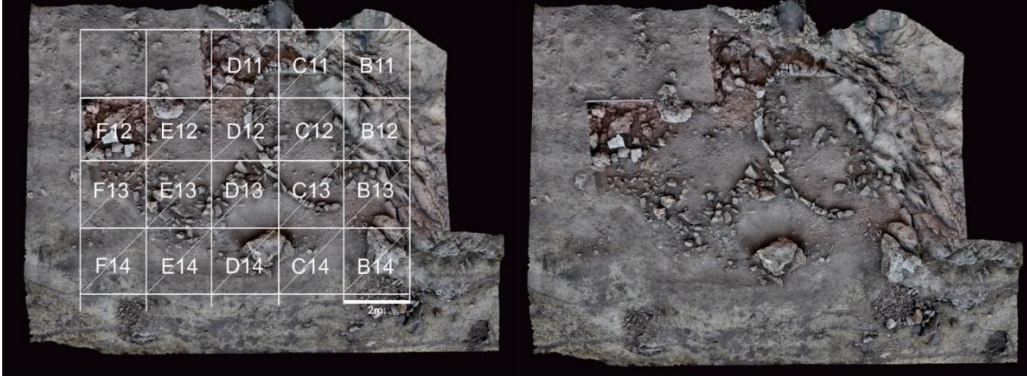
Resim 2: (A) Gravettian tabakada bulunan 22.000 yaşındaki “Priapus” olarak bilinen heykel (Laussel, Fransa). (B) Los Casares mağarasında (Riba de Saelices, İspanya) oyulmuş çiftleşme sahnesindeki insan çift (Angulo ve García-Díez, 2009:11).

Resim 3: Yusufun Kayası Mağarası'nın Anadolu ve Doğu Akdeniz'deki yeri ve genel görünümü.

Resim 4: 2020 ve 2022 arasında toplam 3 sezonda “A gözü”nün önündeki sekide gerçekleştirilen kazıların plan kareleri (Yusufun Kayası Mağarası Kazı Arşivi).

Resim 5: A. Oval biçimli taş örgü-dizili yapı ve insan kafatası; B. Birbirine alıştırılarak dizilmiş taş örgü duvar (Yusufun Kayası Mağarası Kazı Arşivi).

Resim 6: Yusufun Kayası Mağarası “A” Gözü “Oval Yapı” içi insan kafatası (Yusufun Kayası Mağarası Kazı Arşivi).

Resim 7: Serpantinden kazıma ve srtme tekniğiyle yapılmış fallus (Yusufun Kayası Mağarası Kazı Arşivi).

Phallus Concept in Prehistory: An Example from Yusufun Kayası Cave

EXTENDED SUMMARY

Anatolia and the Near East are important geographies where prehistoric cultures flourished and evolved. Particularly the cultural progress of the human groups in these geographies between approximately 12,500 and 9000 BC is dazzling. The trigger of this concrete progress is the development of abstract concepts, which we perceive best in symbolized objects. Man does not come to the world as complete as other living beings, he is incomplete both physically and mentally. It makes up for these shortcomings by externalizing itself. In this externalization, symbols have been important elements for him. Symbols are images, that is, "signifiers". For this reason, "images" create their creators; creators also reflect the society/community in which they live. These symbols are the objects that we have to take into account when trying to understand the prehistoric community. These symbols are images such as hands, horns, geometric patterns, dots, etc. However, there are other symbols as well, which are the elements of human body. Vulva and phallus are the prominent organs in the stylized figurines to express the female are the bulging hips, the vulva triangle and the breasts. As female figurine is the starting point of a new life, she should be in an extraordinary way. On the other hand, can phallus symbol be associated with life? What was the meaning of the male reproductive organ as a symbol, which is not generally shown with the other parts of his body like the woman? Is it a symbolization of life? Or was it a symbol for life itself? In fact, scientists such as Lacan and Freud (Lacan, 1994:51) named the phallus as "signifier" when studied these objects. In other words, they described them as "indicator" and accepted them as "copies that replace the truth". Truth is the beginning of a new life. Therefore, since life is a vertical movement, the phalluses are the same. The obelisks in Göbeklitepe are also shown as the qualifiers of this mobility and vital cycle (see Altaş, 2021:2). Even in the recent past, it is possible to interpret the visualization of phalluses as tomb steles in Ethiopia in Africa as a symbolization of a contact between life and death (Zena, 2023). We see the continuity of the lifeless or death-phallus relationship (see Figure 1), which started since the Upper Paleolithic, and the complexity of the abstracted death and lifeless rituals formed in the ideas of Natufian people in Ohalo II, El-Wad, Eynan, Hayonim, Nahal Oren and similar Epipaleolithic sites (See Nadel, 1994:113). The reason why Wright considers Natufian as a culture with increasing complexity is the development of these abstract ideas (1978:221). But, there is no any action involved in making sense of the symbol or ascribing a collective sanctity to it within Natufian. The first examples of phalluses appeared in Natufian cultural period as anthropomorphic images were carved into pebbles around 10,000 BC (Schmandt-Besserat, 1998:113). While all practices and rules related to sex and gender cannot be understood outside of its social and political environment, we can still

encapsulate some meanings. Natufian is such a cultural period. We can say that a social model for Natufian through its materials reflected in its iconography or art. In particular, it is more likely to explain the imaginations of Natufian people by observing the prominence of sexual objects in the symbols of the unstoppable rise of the Neolithic process immediately after Natufian. The individual socializes to live as a designated person or in a designated world. Gender is also an element of socialization for the determined world of the individual. Imaginations representing gender are also seen as indispensable elements of this social world. Looking at Natufian's social life, one can see an economy which is associated with food gathering and hunting, a technological production line chipped from stone and incorporating distinctive techniques, other tools made of bone and horn, and finally weapons. Gender and the images that symbolize it must also have contents integrated with this social life behind these diversified activities. In Anatolia, there are very few finds that the Natufian or Epipaleolithic is represented. Yusufun Kayası Cave has one of the rarest examples of mobile art made of serpentine. Yusufun Kayası Cave, 45 km to the east of Kahramanmaraş center, on the edge of Kartalkaya Dam Lake in Pazarcık District, consists of three separate chambers in a massive limestone block extending in northeast-southwest direction, 115 meters long and approximately 50 meters high. As of 2020, when Yusufun Kayası Cave excavations started, the selected excavation area consisted of B11, C11, D11, D12, C12, B12, D13, C13 and B13 plan squares. An oval structure in the form of a row of stones and a stone walling, leaning against the natural rock wall of the cave on the northeast side, was exposed on a total area of 18 m² (Pictures 4 and 5). There is an entrance opening in the southwest corner of this structure. The stone walling on the east-southeast side of the building was exposed in the form of a series of stones placed one on top of the other and lapped together (Picture 5). The most striking finding of the mentioned structure, which shows the special importance of this building apart from what it was designed and built, is the human skull unearthed in the southeast area of the building (Figure 5A, 6). The other important find of the oval structure, which was unearthed in 2020 and the entire interior of which was excavated in 2022, is a phallus 9.1 cm long, 1.4 cm wide and 0.9 cm thick made of serpentine, formed by graving technique (Figure 7). The triple of a round structure, human skull and phallus presents an extremely important sociological imagery. In addition to this, tools and bone tools belonging to the microlithic chipped stone industries, stone vessel fragments and ground stone elements were also found. In a process that developed from the periods of sudden climatic changes such as Bølling-Allerød of the Epipaleolithic, and ended with a stagnant but sudden warming phase such as the Younger Dryas, different tendencies or the development of life styles were inevitable in the communities that passed to the Holocene immediately after all the effects that led to the change of culture. We see that the people of the period, as a result of their awareness gaining abstract qualities, transformed the changes in production and living habits into symbols or

images in the form of associations between space and life. We can realize this sometimes through colors, sometimes through animal skeletons –especially skulls- and sometimes through the use of human symbolic organs. If we accept that bear and marten skulls in a round space in Direkli Cave equip the space with an abstract quality (Erek, 2017), we see a similar situation in Yusufun Kayası Cave. The human skull in this space and the serpentine phallus found in its immediate vicinity display the symbolization of a reproductive organ in a cause-effect relationship in the death-life connection. The deceased is a woman and only the skull was preserved inside the space. We do not have any evidence of the body. Perforated fractures were found at three different points in the posterior part of the skull. However, it is doubtful that they were formed by drilling. However, it is interesting that these three holes were formed in symmetry. The phallus was found at the same level as the upper part of this skull. From here, it is possible to say that the skull and the phallus were buried together. We see the symbolization of reality with the phallus, which is a copy of life, which is signified with life in the dead woman space. If an analogical approach was to be made with the quality of power or fertility, the existence of the idea of "blessing death" would have to be multiplied and diversified with very different grave offerings. Just as in the Well Scene of Lascaux Cave, life within the phallus is copied here and used as a substitute for real life. It seems difficult to reach detailed information about the position of all parts defined as phallus. Considering that the location of such symbolic objects would be of great help in explaining them, provided that very few were recovered and they appear as part of the architecture or building elements, data reliability emerges that will clarify the definition of the Yusufun Kayası Cave phallus specimen and the meaning to be attributed to it. One of the characteristics of this sample is that it has a flat appearance, which can be said to be based on an effort to schematize the "penis" or to simulate the shape of the material at hand. There are such analogical practices in Paleolithic art. Techniques to give an animal appearance to a niche in a cave wall with a few touch-ups or by making use of protrusions on a piece of horn are common. This method should have been applied in this phallus example as well. The form created with the graving technique on the extremity gave the piece a phallus final form. The fact that the human skull in the oval-shaped space and the phallus uncovered right next to it located in the common space strengthens the idea that the penis should be a symbolic phallus with a psychic content rather than a real function.

KAYNAKÇA

- Altaş, Ş. (2021). Sanatta Fallus İmgesinin Dönüşümü. *Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 3(1), 1-11.
- Angulo, J., & Garcia-Diez, M. (2009). Male Genital Representation in Paleolithic Art: Erection and Circumcision Before History. *Journal of Urology*(74-1), 10-14. doi:10.1016/j.urology.2009.01.010
- Belfer-Cohen, A. (1991). Art Items From Layer B, Hayonim Cave: A case Study of Art in A Natufian Context. In O. Bar-Yosef, & F. R. Valla, *The Natufian Culture in the Levant* (pp. 569-588). International Monographs in Prehistory.
- Berger, P. L. (2011). *The Sacred Canopy Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Open Road Integrated Media.
- Byrd, B. F., & Monahan, C. M. (1995). Death, Mortuary, and Natufian Social Structure. *Journal of Anthropological Archaeology*(14), 251-287.
- Cauvin, J. (2000). *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erek, C. M. (2017). Direkli Mağarası Epi-paleolitik Dönem Yaşamsal Alan Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Seleucia*(7), 299-317. doi:10.1101/2022.04.08.487619
- Erek, C. M. (2023). Orta Toros Sıra Dağları ve Pazarcık Ovası Sınırlarında Bir Son Aşama Natufian Teknokompleksi: Kahrmanmaraş'taki Yusufun Kayası Mağarası'nın İlk Sonuçları. *Colloquium Anatolicum*(22 Baskıda).
- Erek, C. M., Yaman, I. A., & Doğan, U. (2022). Yusufun Kayası Mağarası 2021 Yılı Kazı Çalışmaları. *ANMED*(20), 31-33.
- Gideon, S. (1962). *The Eternal Present: The Beginnings of Art*. New York : Bollingen Foundation.
- Goring-Morris, N., & Kuijt, I. (2002). Foraging, Farming and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: A Review and Synthesis. *Journal of World Prehistory*, 16(4), 362-440.
- Hodder, I. (1986). *Reading the Past*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. (1992). *Theory and Practice in Archaeology*. London: Routledge.
- Meskel, L., & Hodder, I. (2011). A "Curious and Sometimes a Trifle Macabre Artistry": Some Aspects of Symbolism in Neolithic Turkey. *Current Anthropology*, 52(2), 235-263.
- Nadel, D. (1994). Levantine Upper Paleolithic - Early Epipaleolithic Burial Customs: Ohalo II as a Case Study. *Paléorient*, 20(1), 113-121.

- Schmandt-Besserat, D. (1998). A Stone Metaphor of Creation. *The American Schools of Oriental Research*, 61(2), 109-117.
- Verhoeven, M. (2004). Beyond Boundaries:Nature, Culture and a Holistic Approach to Domestication in the Levant. *Journal of World Prehistory*, 18(3), 179-282.
- Wright, G. (1978). Social Differentiation in The Early Natufian. In B. M. Redman C. L. (Ed.), *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating* (pp. 201-233). New York: Academic Press.
- Zena, A. G. (2023). Social and Ritual Preactices Behind the Construction of Stele Monuments in Gedeo Zone, South Ethiopia. *Journal of Archaeological Science: Reports*(47), 1-14. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2022.103767>
- Zhuo, Y. (2015). Alongside the Animals: Bataille's "Lascaux Project". *Yale French Studies*(127), 19-33.

KATKI ORANI / CONTRIBUTION RATE	AÇIKLAMA / EXPLANATION	KATKIDA BULUNANLAR / CONTRIBUTORS
Fikir veya Kavram / Idea or Notion %100	Araştırma hipotezini veya fikrini oluşturmak / Form the research hypothesis or idea	Cevdet Merih EREK
Tasarım / Design %100	Yöntemi, ölçeği ve deseni tasarlamak / Designing method, scale and pattern	Cevdet Merih EREK
Veri Toplama ve İşleme / Data Collecting and Processing %100	Verileri toplamak, düzenlenmek ve raporlamak / Collecting, organizing and reporting data	Cevdet Merih EREK
Tartışma ve Yorum / Discussion and Interpretation %100	Bulguların değerlendirilmesinde ve sonuçlandırılmasında sorumluluk almak / Taking responsibility in evaluating and finalizing the findings	Cevdet Merih EREK
Literatür Taraması / Literature Review %100	Çalışma için gerekli literatürü taramak / Review the literature required for the study	Cevdet Merih EREK